

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

ВСТУП. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Лекція 1.

ВСТУП. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА, ФОРМИ ТА УМОВИ ЇЇ ІСНУВАННЯ

1. Українська мова серед інших слов'янських мов, її походження, розвиток.
2. Українська літературна мова як унормована форма загальнонародної мови української нації.
3. Поняття мовної норми, її соціальне значення.
4. Основні стилі та колоритно-стильові різновиди писемної та усної форм сучасної української літературної мови.

Усі слов'янські мови мають спільне джерело походження – праслов'янську (спільнослов'янську) основу, що сформувалась на основі праіндоевропейської мови, існувала у вигляді слов'янських племінних мов (III тисячоліття до н.е. – VI ст. н.е.), на основі яких у подальшому сформувалися окремі слов'янські мови. Цим пояснюється наявність до 2 тис. спільних слів (коренів), збереження основних закономірностей у фонетиці, граматиці усіх слов'янських мов.

Ще в V столітті праслов'янський мовний простір втрачає єдність, утворилися східно- та західнослов'янські діалекти (на яких розмовляли відповідно анти й венеди), у II пол. VI ст. відокремилися також південні слов'яни (склавини).

Упродовж VII-IX століть у мові східних слов'ян відбулося чимало змін, що відрізняли її від західних і південних слов'ян. У той період сформувалися галицько-подільське та києво-поліське наріччя, які лягли в основу української мови. Вона стала спадкоємицею мов тих слов'янських племен, що населяли територію сучасної України – полян, древлян, сіверян, тиверців, уличів.

Розглядаючи походження української мови, треба розмежовувати два питання: поява живої, народної української мови і виникнення української літературної мови. Безперечно, живій, народній мові, якою спілкувалися предки українців (протоукраїнці), котрі в різний час називалася антами, русами (русичами), і яка не могла бути такою, як нині, кілька тисяч літ (деякі вчені ведуть відлік від V ст.)

Русичі, предки українців, використовували розмовну давньоруську мову. Тобто київські князі (з IX ст.) говорили уже українською мовою.

В основу білоруської та російської мов лягла мова русичів, які колонізували землі балтів, фінів, тюрків, змішалися з етносом, що був носієм відповідних мов.

Там вони ширили не розмовну давньоруську мову, а мову священних християнських книг – старослов'янську, що сформувалася на основі староболгарської. Саме тому в російській мові так багато старослов'янських рис. На колонізованих землях формувалися російська та білоруська мови, у метрополії, на півдні – українська розмовна мова.

За Київської Русі і певний час після її розпаду мова була двох типів:

- 1) давньоруська, що склалася на основі розмовної мови давньоруських племен;
- 2) церковнослов'янська (староболгарська), яка поширилася після прийняття християнства (населення нею не розмовляло).

У сучасному розумінні назва "Україна" з'явилася в XII ст. ("Іпатіївський літопис"). Писемну традицію українська мова справді веде з часів Київської Русі, однак наша мова не творилася на основі давньоруської. Три східнослов'янські мови розвивалися з трьох давньоруських наріч (південного, східного та західного).

З II пол. XIII ст. на основі розмовної мови формується писемно-літературна мова – староукраїнська, яка основою мала церковнослов'янську, але містила елементи живої мови народних мас. Це була мова державних документів, світського листування, релігійних книг, науки, художньої літератури, літописів. Староукраїнська мова була державною не тільки в Україні, а й у Литві та Молдові. Київсько-українську книжну мову використовували і в Росії в петрівську та післяпетрівську епохи, змінюючи вимовляння окремих звуків і слів, на зразок *Володимир – Владимир, нѣмая – немая, дѣдъ – дед*.

У різних місцевостях України в розмовній мові народу були свої відмінності в лексиці, граматиці, вимові. Так сформувалися територіальні різновиди усного мовлення – діалекти: північний, південно-західний, південно-східний. Наприкінці XVIII і на початку XIX століть на основі південно-східного діалекту, а саме його полтавсько-київського відгалуження виникла нова (сучасна) літературна мова на живому народному ґрунті. Мовою свого народу на повний голос заговорив І. Котляревський ("Енеїда", "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник"), якого називають зачинателем нової (сучасної) української літературної мови.

Завершив процес становлення нової української літературної мови на основі середньонаддніпрянських говорів геніальний поет Тарас Шевченко. Він синтезував усе найкраще з книжних традицій давньої мови, запозичень, з усної народної творчості та живого мовлення, поповнив словниковий склад, розвинув синтаксис, удосконалив фонетику і граматику, відкривши цим можливості для задоволення потреб спілкування українською мовою в різних сферах життя, вивівши її на світову арену. Тараса Шевченка вважають основоположником сучасної української літературної мови. Отже, сучасна українська літературна мова в широкому розумінні – це мова від часів Котляревського-Шевченка до

наших днів; у вузькому розумінні сучасною (ною) є українська мова, яку вживають три останні покоління мовців, тобто мова II пол. XX – початку XXI ст.

XIX і XX століття – тяжкі часи гласних і негласних заборон, репресій, утисків української мови.

1863 р. вийшов "Валуєвський циркуляр" (закон) – про заборону друкувати українською мовою наукових, релігійних праць у Російській імперії.

1876 р. з'явився таємний Емський акт (указ) (видав Олександр II у німецькомц містечку Емс) – про заборону друку українською мовою книг, текстів під нотами, заборонялися також сценічні вистави українською мовою.

З XIX ст. відомі великодержавні, шовіністичні теорії російських учених про походження і розвиток української мови:

– "погодінська теорія" (висловив російський історик М. Погодін): Київська Русь – прабатьківщина лише великоросів, а українці з'явилися в Центральній Україні після татаро-монгольської навали;

– теорія П. Лавровського – О. Соболевського (російські історик і мовознавець): із східнослов'янських мов тільки російська мова є самостійною і давньою, а українці утворилися пізніше на Прикарпатті, а їх мова – це діалект російської мови.

Ці теорії базувалися на твердженнях інших росіян: ще М. Ломоносов називав українську мову діалектом російської; М. Карамзін – "варварским языком"; зверхньо до української мови ставився і О. Белінський, який писав: "Мы, москали, немного горды, а еще более того ленивы, чтобы принуждать себя к пониманию красот малороссийского наречия".

У радянський час існувала теорія "спільної колиски трьох братніх народів" – Київської Русі – і їх спільної праруської мови, а українська мова нібито з'явилась у XIV ст., коли розпалась праруська мовна єдність.

1989 р. був ухвалений закон про надання українській мові статусу державної, що згодом було закріплено й у Конституції 1996 р. У тому ж році в Римі засновано Міжнародну асоціацію українців (МАУ), проведено кілька конгресів з 1990 р. Курс української мови та літератури читається у навчальних закладах США, Канади, Франції, Польщі, Чехії, Словаччини, бо це країни, куди в різні часи емігрували українці (еміграції шлюбні, політичні, трудові). Сьогодні світове українство – явище історичне, політичне, соціальне, культурне і загальнонаціональне. Українська мова – одна з робочих мов ООН. В Україні вона – державна і мова міжнаціонального спілкування.

За останні роки активізувалося вивчення української мови в різних країнах світу, в т. ч. в тих, де раніше цього не було, зокрема в Китаї, Японії, Казахстані, Молдові, Прибалтиці.

Лексична система, граматики і правопис української мови звільняються від нашарувань умисної русифікації (перевидано правопис, орфографічні словники, видаються граматики).

За рахунок запозичень з англійської, німецької, французької мов інтенсивно збагачується українська термінологія.

Розширюють свої значення деякі політичні терміни (*націоналіст, бандерівець, революція* та ін.).

Продовжується зближення територіальних діалектів з літературною мовою, слів із різних сфер (*перемовини, перегони*).

Українська національна мова являє собою історично складену мовну спільність, що об'єднує всю сукупність мовних засобів українського народу, в т.ч. діалекти, професійну, розмовну мову. Вищою формою української національної мови є літературна мова. Вона розвинулась на основі писемної форми загальнонародної мови в процесі історичного розвитку.

Загальнонародна мова – це сукупність усіх слів, граматичних форм, особливостей вимови людей, що розмовляють українською мовою як рідною.

Літературна мова – це унормована, оброблена майстрами слова форма загальнонародної мови, яка в усному й писемному різновидах обслуговує всі сфери суспільного й культурного життя українського народу.

Ознаки літературної мови: унормованість (основна), наддіалектна форма існування, поліфункціональність, стилістична диференціація.

Завдяки унормованості українська літературна мова однакова на всій території поширення.

Мовна норма – це сукупність найбільш придатних для обслуговування суспільства засобів мови, що складається внаслідок відбору і вживання мовних елементів із числа існуючих у процесі їх соціальної оцінки.

Норми тісно пов'язані з системою конкретної мови, історично й соціально зумовлені. Діючи в конкретний час як стабільні, вони все ж динамічні й можуть зазнавати змін (наприклад: загальноприйнятими були слова *аероплан, колгосп, піонер*; історія з літерою *г*; заміна словоформи *на Україні* на *в Україні*).

Мовна норма – це не сукупність правил, а загальноприйнятий звичай вимовляти, змінювати, записувати слово.

Правила – це положення про конкретні способи використання мовних одиниць у писемному й усному мовленні. Зміна в словнику чи граматиці, системі мови призводить до зміни правил, бо вони теж повинні відтворювати розвиток мови. Правила бувають граматичні – регулюють застосування способів словотворення, форм слів залежно від словозміни, синтаксичних конструкцій; орфографічні – стосуються написання слів та їх форм; пунктуаційні – коригують постановку розділових знаків у відповідності до змісту й форм реалізованої засобами мови думки з урахуванням мети висловлювання. Отже, порозумітися можуть люди тоді, коли керуються чинними на той час правилами. Щоб порозумітися з історично віддаленим адресатом, необхідно осягнути його епоху,

а значить – і мовні правила, що функціонували в той час (наприклад, у 20-30-ті роки – *кляса, блюзка, проєкт*, зараз – *клас, блузка, проект*).

Правила (регламентація, кодифікація) відбивають у нашій свідомості реальні мовні норми. Вони [правила] можуть і не відображати літературних норм або й суперечити їм, наприклад, правила переносу й вимовні норми. Правила не можуть охопити всі норми, доказом цього є численні винятки, які подають словники, правопис. Вони змінюються частіше, ніж норми, що є закономірним прагненням зробити правило ближчим до реальної дійсності, враховувати її закономірність, варіантність (паралельність).

Літературна мова – це сукупність норм, а значить це певна штучність, на відміну від норм розмовно-просторічних, діалектних, що відзначаються невимущеністю входження в мовну свідомість людини.

Розрізняють такі структурно-мовні **типи норм**:

1) орфоепічні (вимовні) – регулюють вибір варіантів звуків, що чергуються, або варіантів наголошення, наприклад:

треба [л]екція – не можна [л']екція, треба [ч]ас – не можна [ч']ас;
можна *завжди*, але не можна довільно *атлас* і *атлас*.

2) норми словотворення – регулюють вибір морфем, їх розташування і сполучення у складі нового слова, наприклад:

можна *материн*, *материнський*, але не можна *матеряний*;
можна *прозовий* – не можна заст. *прозаїчний*;

3) морфологічні – коригують вибір варіантів форми слова і поєднання її з іншими словами, наприклад:

можна *матерів* – не можна *доповідів*;
можна *по-українськи* – не можна *по-нашинськи (по-нашому)*;

4) синтаксичні – регулюють вибір варіантів побудови речень, наприклад:
треба *Коли читаєш Шевченка, серце сповнюється болем за долю кріпака* – не можна *Читаючи Шевченка, серце сповнюється болем за долю кріпака*.

5) лексичні – регулюють вибір слова відповідно до змісту й мети висловлювання, наприклад:

треба *декораційний* – не можна *декоративний*, якщо йдеться про лаштунки на сцені;

можна *мета* і *ціль*, якщо в контексті – однина, але тільки *ціль*, якщо контекст вимагає множини (*цілі*);

6) стилістичні – коригують вибір слова або синтаксичної конструкції відповідно до умов спілкування і стилю викладу, наприклад:

розрізняти, а не *диференціювати* – у розмовному стилі;
море дуже глибоке, а не *глибоченне море* – у науковому стилі;
у зв'язку з тим, що..., а не *бо...* – в офіційно-діловому стилі.

У вимові, граматиці норми орієнтуються на зразок, модель, еталон, а в лексиці вияв, реалізація норми підпорядковується ще й змістові, залежить від контексту. Для стилістичних норм важлива конкретна ситуація мовлення.

Кожен із названих типів норм знаходить відображення у правилах слововживання, у вимові, орфографії та пунктуації, що зазвичай фіксуються в підручниках, у словниках, правописі.

Мовні норми **вироблені** багатовіковою практикою **народу**, відшліфовані **майстрами слова** в кращих літературних зразках, обґрунтовані й усталені **вченими** в наукових працях (статтях, монографіях, підручниках, словниках), **узаконені урядовими та науково-освітніми актами** (постанови, правопис).

Наявність мовних норм і дотримання їх кожним носієм поліпшує спілкування, сприяє його успіхові і водночас виявляє рівень розвитку мови.

Мовні норми можуть відрізнятися сферами застосування. Наприклад, орфоепічні норми реалізуються тільки в усній мові, а морфологічні, лексичні, синтаксичні актуальні як для писемної, так і для усної мови.

Отже, мовні норми є необхідною умовою існування літературної мови, її повноцінного функціонування в суспільстві. Вони забезпечують стабільність, уніфікованість, наступність у розвитку мови та її зрозумілість для різних поколінь українців. Без обов'язковості норм неможливе здійснення ефективної комунікації.

Усна і писемна форми мають різні сфери функціонування:

усна – поширена в щоденному спілкуванні людей, безпосередньо пов'язаних між собою професійною діяльністю, побутом, у публічних виступах;

писемна – обслуговує потреби науки, освіти, художньої літератури, держустанов, господарських і громадських організацій.

Усе це сприяє різним виявам усної та писемної форм, тобто зумовлює наявність стилів.

Термін "стиль" у мовознавстві стосується не тільки мови, а й мовлення. У мовленні **стиль** – це спосіб функціонування мовних засобів. З урахуванням функцій мови і сфери діяльності, яку він обслуговує, у мовленні розрізняють стилі розмовні та книжні (ті, що існують перш за все у писемній формі: художній, публіцистичний, науковий, офіційно-діловий).

Мовний стиль (стиль у мові) – це сукупність мовних засобів і форм висловлення в залежності від функцій і сфери застосування літературної мови.

Сьогодні немає єдиноправильної, загальноприйнятої класифікації стилів мови. Серед науковців точаться суперечки щодо окремих стилів і їх різновидів. На думку окремих дослідників, художній стиль має особливий статус, бо мова художньої літератури містить елементи всіх стилів. Немає однотайності щодо питання наявності епістолярного (стиль міжособистісних зв'язків), який виокремили через те, що зв'язки між людьми можуть бути офіційні й неофіційні. Дехто з дослідників виділяють як самостійні стиль усної народної творчості та

конфесійний (стиль богослужіння); пропонують виокремити реklamний стиль, а ораторський вважати різновидом публіцистичного стилю. Є відмінності у визначенні підстилів, наприклад: в офіційно-діловому стилі, крім інших, іноді ще називають такий різновид, як юридично-правовий. З-поміж усних стилів виділяють уснорозмовний із його двома підстилями – усне літературне мовлення та розмовно-побутове мовлення.

Отже, високорозвинена українська мова має розгалужену систему мовних стилів. Традиційно виокремлюють 7 основних функціональних стилів, з яких 2 – усної форми (розмовний та ораторський) і 5 – писемної форми (художній, публіцистичний, епістолярний, науковий, офіційно-діловий). Кожен із семи названих стилів може функціонувати в усній і писемній формах. Однак первинна форма існування останніх – писемна, яка більш вимоглива до відбору мовних засобів, тому їх вважають книжними; усні стилі теж потребують дотримання норм літературної мови (лексичних, граматичних, вимовних).

Розрізнювання стилів здійснюється за допомогою кількох критеріїв:

- сфера поширення (вид діяльності та коло мовців),
- призначення (функції),
- характерні стильові ознаки,
- система мовних засобів і стилістичних норм.

Розмаїття стилів зумовлюється рівнем розвитку мови. Так, нова українська літературна мова у ХІХ ст. мала один книжний (писемний) стиль – художній (ХС). Саме тому сьогодні він став найбагатшим і найпотужнішим стилем нашої мови, в якому представлено все її словникове та синтаксичне багатство. Власне, художній стиль започаткував її повноцінний розвиток, відіграв велику роль у становленні й розбудові інших писемних стилів, з-поміж яких публіцистичний (ПС), науковий (НС), офіційно-діловий (ОДС) вважаються атрибутом високорозвинених літературних мов. У минулому столітті із публіцистичного стилю поступово виокремився ораторський (ОС), а з офіційно-ділового – епістолярний (ЕС).

Більшість із семи стилів мають різновиди (підстилі), що зумовлено різноманітністю умов, типових ситуацій, конкретних видів існування мови.

РС має 2 різновиди: розмовно-офіційний (професійний) і розмовно-побутовий;

ПС – 4 підстилі: стиль ЗМІ (кіно-, відео-, теле-, радіопубліцистика), художньо-публіцистичний (есе, нариси), науково-публіцистичний (огляди, літературно-критичні статті), реklamний;

НС – 4 різновиди: власне науковий (для фахівців), науково-популярний (для широких кіл), науково-навчальний (для учнів, студентів), науково-технічний;

ОДС – 3 підстилі: законодавчий (закони, акти), дипломатичний (міжнародні документи), адміністративно-канцелярський (ділові папери).

На практиці спостерігається поєднання стилів, наприклад, наукового й публіцистичного, художнього та офіційно-ділового й ін.

Тексти різних стилів можуть мати стилістично-експресивне забарвлення або відтінки, що відображають ставлення мовця до висловлюваного, – **колеритно- (жанрово-) стильові різновиди** літературної мови. Вони бувають такі: урочистий, офіційний, інтимно-ласкавий, ввічливий, гумористичний, сатиричний, фамільярний та ін.

Отже, в основу виділення мовних стилів покладено засоби мови, а також способи й умови їх використання в певних сферах діяльності. Крім цього, функційні стилі відрізняються специфічними ознаками (стильовими рисами), які нерівноцінні, належать до різних мовних рівнів і між ними існують відношення взаємозалежності або протиставлення, як-от:

стислість – розгорнутість,
емоційність – неемоційність ("сухість"),
стандартність – унікальність,
образність – нейтральність,
точність – приблизність тощо.

Деякі із стильових рис можуть бути властивими не для одного, а для кількох стилів. Наприклад, точність притаманна всім стилям, окрім РС, але в різних стилях вона виявляється неоднаково: в НС суворе, в ОДС – жорстке, в ХС – розмите.

Окремі риси характерні для поодиноких стилів. Наприклад, стандартність найбільш помітна в писемних текстах ОДС.

Центральне місце в усіх мовах належать РС, на тлі якого виразно виявляються особливості інших функційних стилів.

РС – це стиль повсякденного усного спілкування між людьми в офіційних і неофіційних ситуаціях.

Фактично він є одним із найдавніших стилів нашої мови, оскільки первинна форма її існування – усна.

Сфери його поширення – безпосереднє усне спілкування в побуті, на виробництві, в колі близьких людей.

Основне призначення (функції) – бути засобом невимушеного спілкування, живого обміну думками та враженнями, з'ясування побутових стосунків.

Характерні (стильові) ознаки: усна форма спілкування, а писемна – вторинна форма його реалізації, неофіційність стосунків, емоційне забарвлення, виразність, багатство жестів, міміки, інтонації (вигуки, окличні речення, риторичні питання).

Мовні засоби: розмовна лексика і фразеологія, часто з яскравим, емоційним забарвленням, просторічні слова, жаргонні вислови, вульгаризми, діалектна лексика; порушення норм у вимові звуків, звукосполучень, відмінкових

закінчень, запозичень; неповні речення, слова-речення, звертання, вставні слова, зворотний порядок слів. Типові форми мовлення – усні діалоги та полілоги, що можуть мати згрубілий, ласкавий, гумористичний відтінки.

Зразок РС – фрагмент із твору Григора Тютюнника:

А раз просто з-під ніг у мене заєць випорснув, аж грязюку в лице задніми лапами кинув. Одбіг кроків на п'ять і став, як пакілець: передні лапки до грудей приклав, вуха насторожив, а тоді як чкурне! Худий, забейканий – страх. Мокро ж... І тікає, дурненький. Чи я б тебе зайняв? Роздивився б зблизька – інтересно, які в нього очі? – та й біжи собі на всі чотири боки... Це кажуть так: «чотири боки». А їх не чотири, а безліч! От я йду прямо – раз. Схочу, піду назад – це два... Потім, як схочу, піду праворуч або ліворуч. Це – чотири. А як навкосо піду – скільки буде?..

ОС – це стиль публічних виступів (лекцій, доповідей, промов, дискусій тощо).

Сфери використання – громадське та культурне життя.

Основне призначення (функції) – привернути особливу увагу до якогось питання чи проблеми, переконати за допомогою слова, вплинути на розум і почуття людей.

Характерні ознаки: максимальна емоційність, багатство інтонацій, різний темп мовлення, логічний зв'язок між фактами й положеннями виступу, вміння робити правильні логічні наголоси, монологічність мовлення, усна форма спілкування.

Мовні засоби: прості й доступні слова з різних галузей знань залежно від теми виступу, складу слухачів; активне використання прислів'їв, приказок, крилатих висловів та образів художньої літератури; дбайливо оброблений синтаксис, часом ритмічний. Тексти можуть мати яскраве урочисте, піднесене або гумористичне, саркастичне забарвлення за рахунок переосмислення значень слів, поєднання різностильової лексики. Переважають загальностильові мовні норми.

Зразок ОС – фрагменти виступу мовознавця І. Ющука на з'їзді товариства української мови імені Тараса Шевченка, 1990 р.:

Шановні друзі!

Я не сумніваюсь, що висловлено думку кожного з нас, коли скажу, що всі ми, присутні тут, поважаємо чудову, багату російську мову. І якби їй сьогодні в Росії загрожувало зникнення, якби її в Росії відсували на другий план, витісняли іншою мовою, ми б такий стан речей вважали б ненормальним, потворним, антигуманним... Як писав відомий російський мовознавець В. Богородицький, "різноманітність мов примушує людство йти..."

Зовсім інше становище української мови в Україні. Невже українська мова така недолуга, що її треба знищити як щось неповноцінне? Ні... Для прикладу – скажу, що коли в академічному "Словаре русского языка" нарахується майже 125 тис. слів, то в аналогічному "Словнику української мови" їх понад 134 тис. – на дев'ять тисяч більше.

Що ж потрібно, щоб піднести престиж української мови?

НС – це стиль наукових праць (монографії, статті, словники, підручники для ВНЗ, довідники, рецензії, спеціальні галузеві журнали тощо).

Сфери використання – наука, техніка, освіта.

Основне призначення (функції) – повідомлення про результати досліджень, систематизація знань, обмін науковою інформацією.

Характерні ознаки: первинна форма існування – писемна, логічна стрункість, точність у поясненні фактів, специфічна будова текстів (поділ на розділи, параграфи, пункти), наявність схем, таблиць, графіків, лаконічність, аргументація тверджень, висновки, нейтральність, монологічність викладу).

Мовні засоби: широке використання термінів, абстрактних слів (часто – іншомовних), стійких термінологічних словосполучень, застарілих або нових слів, цитат, посилань; заміна займенника я на авторське ми (*Ми прийшли до висновку...*), абстраговане позачасове вживання дієслівної категорії часу (*Правопис охоплює орфографію і пунктуацію*), багато іменників, відносних прикметників, менше дієслів особових, а більше безособових, неозначених форм (*Дано дві сторони і кут, протилежний одній із них. Знайти інші два кути і третю сторону*), використання типових сполучників, співвідносних слів (*після того як; залежно від того, що*); складні речення різних типів, відокремлені звороти, конструкції з однорідними членами речення, прямий порядок слів.

Зразок НС – фрагмент із навчального посібника "Історія української літератури XIX століття":

Ставлячи за мету політичну й культурну асиміляцію українського народу, царський уряд і Синод ще в 1712 р. своїм указом заборонили друкувати оригінальні твори українською мовою, внаслідок чого українська література в другій половині XVIII ст. знову стає переважно рукописно-анонімною. Випади проти української мови посилювалися в міру появи дедалі більшої кількості літературних творів цією мовою, доки вона у 60-70-х роках зовсім не була заборонена урядом. Російська реакційна преса 30-40-х років ("Библиотека для чтения", "Русский вестник", "Северная пчела" та ін.) не тільки кепкували з української мови як з протонародного "наріччя" російської, а й узагалі заперечувала можливість її розвитку як мови літературної.

Підстилі НС характеризуються своїми особливостями використання мовних засобів. Наприклад, науково-популярний різновид може містити елементи художнього мовлення (епітети, порівняння, метафори), як-от:

Мислитель-гуманіст. Сковорода був ним і в художній творчості. Вірші, над якими в цей період починає працювати поет, сповнені тривоги і душевних мук, глибоких філософських роздумів про світ і життя людини, про красу природи та контрасти суспільства (Н. Батюк).

ОДС – це стиль ділових паперів та спеціального спілкування в офіційних сферах.

Сфери використання – законодавство, адміністративно-господарська діяльність та інші ділянки життя, пов'язані з документацією і справочинством.

Основне призначення (функції) – регулювати ділові стосунки мовців у державно-правовій і суспільно-виробничій сферах, обслуговувати громадянські потреби людей у типових ситуаціях, повідомляти факти державного значення.

Характерні ознаки: переважно – писемна форма існування, документальність (офіційний папір повинен мати характер документа), точність, стислість, чіткість, переконливість, доказовість, "сухість" викладу, суворе регламентування тексту (поділ на частини, розділи, статті), високий рівень стандартизації (бланки).

Мовні засоби: суспільно-політична та адміністративно-канцелярська термінологія (*акт, штамп, печатка, громада*), стандартні вислови-штампи (*порушити питання, подати пропозиції, довести до відома*), обмежене вживання синонімів, натомість – уживання в вузькому контексті спільнокоренових слів, наявність у текстах безособових і наказових дієслів, використання речень різної будови. Тексти можуть мати, крім офіційного, ввічливий колорит.

Зразок ОДС – фрагмент із інструкції:

Акти перевірки підписуються особами, які проводили перевірку, а також представниками суб'єкта підприємницької діяльності. При виявленні порушень суб'єктом підприємницької діяльності ліцензійних умов, зазначених у пункті 2 інструкції, які відображено в акті перевірки, Держком зв'язку України ухвалює рішення про можливість продовження діяльності за ліцензією.

ЕС (лат. *epistole* – лист) – це стиль міжособистісних стосунків, неофіційних зв'язків між людьми, що виявляються перш за все в приватних листах, а також щоденниках, мемуарах, спогадах тощо. Спочатку його вважали стилем приватного листування.

Сфери використання – приватне життя, особисті стосунки між людьми, інтимне життя, дружба.

Основне призначення (функції) – підтримування заочних стосунків у родині і товариських колах, групах за інтересами; повідомлення фактів приватного значення.

Характерні ознаки: персональність, інформаційна цілеспрямованість (на конкретного адресата) і її утаємниченість, авторське "я", наявність певної композиції (початок, головна частина, кінцівка), вільний виклад змісту, писемно-оформлені монологи, звернені до особи.

Мовні засоби: різноманітна лексика, емоційно-експресивні засоби, варіантність форм і особливості їх порушення, поєднання компонентів розмовного, художнього, публіцистичного стилів і вироблення індивідуально-авторського образу, найрізноманітніші забарвлення текстів (піднесено, інтимно-ласкаве, фамільярне, гумористичне та ін.).

Упродовж століть ЕС, як і всі інші стилі, зазнав змін: став більш лаконічним (телеграфним), скоротився обсяг обов'язкових вступних звертань та заключних формул ввічливості (в листах).

Епістолярна спадщина визначних діячів культури, мистецтва, науки, політики може бути складником інших стилів, зокрема художньої літератури, публіцистики тощо, наприклад, "Листи з хутора" П. Куліша, "Вибрані місця з листування з друзями" М. Гоголя.

Зразок ЕС – лист Тараса Шевченка до брата:

15 листопада 1839 Петербург

Минуло вже більш як півтора року, а я до тебе не написав ні півсловечка. Вибачай, голубе сизий, так трапилось. Скажу щирю правду...: я так собі думав – що ж, що я напишу письмо, хіба їм буде легше? Твого я лиха не возьму на себе, а свого тобі не оддам. Так що ж з тих писем? Папір забавлять та й годі. Воно, бач, і так і не так, а все-таки краще, коли получиш, прочитаєш хоч одне слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється. Та й ти таки не без того, щоб не згадав свого брата Тараса, школяра, – бо вже дуже давно, як ми з тобою бачились, та що ж робити маєш, коли Бог не хоче, потерпим ще трохи, а там, коли живі та здорові будем, – то, може, і побачимось...

Добраніч.

Твій рідний брат.

Тарас Шевченко.

ХС – стиль художньої літератури.

Сфери використання: творча діяльність, література, інші види мистецтва, культура – усі вони можуть художньо зображувати дійсність.

Основне призначення (функції) – впливати засобами художнього слова через систему образів на розум, почуття, волю читачів, формувати погляди, моральні якості та естетичні смаки людей, змальовувати різні сторони життя.

Характерні ознаки: образність, поетичність, естетика мовлення, експресія, динамізм та інтенсивність вираження настроїв, почуттів; поєднання елементів усіх стилів, реалізація в розповідях, описах, роздумах, монологах, діалогах.

Мовні засоби: найрізноманітніші шари лексики з переважанням конкретно-чуттєвої (назви осіб, речей, дій, явищ, ознак) (*Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилі підійма*); емоційно-експресивна лексика, різні типи переносних значень слів, синонімів, антонімів, омонімів, фразеологізмів, застарілих і нових слів (зі стилістичною метою), діалектизмів, просторічних і розмовних елементів; частотність дієслів (майже вдвічі вища, ніж у НС, втричі – ніж в ОДС); всі типи речень, синтаксичних зв'язків; особливе інтонування і ритмомелодика, стилістичні фігури (алітерації, асонанси, повтори, синтаксичний паралелізм). ХС властиві найрізноманітніші відтінки.

Зразок ХС – уривок з твору М. Коцюбинського:

Сонце світило, як літом. Осінь горіла на сонці, як сильна рудоволоса жінка в блакитній шовковій сукні. Молоді липи вже роздяглись й стояли голі, мов діти у своїй безсоромності. Зате під ними скакав вогняними язичками скручений лист і поривався кудись летіти.

ПС – це стиль газет, громадсько-політичних журналів, радіо- і телепередач.

Сфери використання – громадсько-політична, суспільно-виробнича, культурно-освітня діяльність, навчання.

Основне призначення (функції) – подати інформацію з певних позицій, активно вплинути на читача, слухача, переконати у правильності висловлених думок, сформувати відповідну громадську думку, організувати людей на певні дії.

Характерні ознаки: чіткість, логічність, точність викладу, офіційність, доступність, інтонаційне багатство, влучні заголовки.

Мовні засоби: метафоричне застосування наукової термінології (як у НС), образність, експресивність (як у ХС), широке використання суспільно-політичної лексики, гасло й заклики, урочисті фрази, риторичні запитання, засоби гумору й сатири, повтори, різноманітний колорит текстів, починаючи з нейтрального.

Зразок ПС – фрагмент із журнальної статті:

Кожна людина і кожний народ має свої святині. До цих святощів зараховуємо і пошану до матері. Коротке це слово – "мама", але які надлюдські глибини скарбів містить воно в собі. Усе її життя з серця б'є великим невичерпним джерелом безкорислива любов до своїх дітей. Усе її життя – це терпіння, безмежна самопожертва, пробачення провини.

Мама... Це перше слово, яке з радістю та усмішкою вимовляє дитина, і це те слово, яке найчастіше повторює людина в хвилини страждання й горя. Слово «мати» є символом усіх людських вартостей. Не мав би світ стільки геніїв, стільки великих мужів, якби над їхнім дитинством не тремтіло б серце матері. Благословенна ж будь, Українська мати, усюди й завжди! (За Н. Дмитровською).

Отже, на сучасному етапі норми української літературної мови дедалі більше орієнтується на книжні стилі: науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, а не лише на художній, як це було в час формування нової української літературної мови на народній основі. Українська мова як національна мова українського народу, етапи її формування, зв'язки з іншими слов'янськими мовами.

Будь-яка мова – це перш за все слова, які мають різні значення, неоднакові за походженням (запозичені/споконвічні), активністю вживання (активні/пасивні), стилістичним використанням (міжстильові/спеціальні). Це й підтверджує системність словникового складу – лексики.

Лексикологія – це розділ мовознавства, що вивчає лексичну систему і слово як основну одиницю мови.

Цей розділ науки про мову сформувався після граматики і фонетики, однак у порівнянні з цими рівнями лексичний рівень – найменш консервативний.

Завдання лексикології:

- 1) охарактеризувати слово як одну з основних мовних одиниць;
- 2) вивчати словниковий склад сучасної української літературної мови (СУЛМ) за походженням, поширеністю, традиційністю вживання, стилістичним використанням.

Словниковий склад мови вивчають в історичному й описовому планах, тому розрізняють лексикологію історичну (діахронічну), описову (синхронічну) та порівняльну.

Лексикологія пов'язана з етимологією (вивчає походження слів), семасіологією (вивчає значення слів), морфологією (вивчає форми слів). Усі вони пов'язані спільним об'єктом – словом. Предметом вивчення в лексикології є лексичне значення слова.

Слово – це основна, самостійна одиниця мови, оформлена за законами певної мови, має лексичне значення і здатність відтворюватися у мові.

У цьому визначенні міститься сукупність ознак.

Головна функція слова – номінативна, тобто воно називає предмети (*ніж, стіл, будинок*), ознаку предмета (*розумний, науковий, войовничий*), кількість (*два олівці, десятеро курчат*), дію, процес, стан (*хвилюватися, сміятися*), ознаку дії, стану (*йти швидко, прямо, поспішаючи; спати міцно*).

Слів у мові значно менше, ніж предметів, явищ, ознак, тому слова виконують узагальнювальну функцію (*квітка: мак, чорнобривець, дзвіночки, троянда*). За ступенем узагальнення розрізняють слова конкретні та абстрактні. Останні з'явилися в мові пізніше; *мороз, зелений, різати, Сніжко, Максим, Дунай, берег* – конкретні назви; *дотепність, вихований, сприймати* – абстрактні.

Ще одна функція слова – емоційно-експресивна (виражає ставлення мовця до висловлюваного: *дід – дідок, дідусь, дідуган* і т.д.).

Основну – номінативну – функцію слово виконує завдяки своїй семантиці, наявному в ньому лексичному значенню.

Лексичне значення слова – це конкретно-індивідуальний зміст, що виражається основою або коренем. Слів без лексичного значення не буває (*око, сіяє, четвертий, не, але, також*).

За ступенем вияву лексичного значення (бо є ще й граматичне) слова поділяються на повнозначні та неповнозначні. Повнозначні слова бувають одно- та багатозначні (їх більше).

Здатність слова одночасно функціонувати в мові з кількома значеннями, пов'язаними між собою, називається багатозначністю (полісемією), а слово з кількома значеннями – полісемант. Різні значення багатозначного слова (полісеманта) фіксуються в тлумачних словниках (позначаються арабськими цифрами), а виявляються в реченнях:

У вовка гострі зуби (1. Кістковий утвір).

Іла-іла дуб та й зламала зуб (2. Гострий виступ).

Скрипка вигравала зуба (3. етн. Назва народної пісні й танцю).

За рахунок розвитку багатозначності поповнюється лексичний склад мови.

З-поміж значень полісеманта є прямі та переносні.

Пряме значення слова зрозуміле без контексту, зринає в пам'яті мовця відразу (дорога додому, гіркий перець, замкнена квартира).

Переносне значення слова (у словниках – перен.) зрозуміле тільки в контексті, має стилістичне забарвлення (*дорога життя, пам'ять кохання*).

Зірка 1. Небесне тіло. 2. перен. Прославлена людина. 3. Геометрична фігура. 4. Світла пляма на лобі (боці) тварини. 5. Квіткова рослина.

Залежно від основи виникнення переносного значення розрізняють такі його типи:

метафора – тип переносного значення, що базується на перенесенні назви одного предмета на інший за подібністю, формою, функцією тощо. В основі метафори міститься своєрідне порівняння: *висока мрія, замкнута людина, хвіст комети*;

метонімія – тип переносного значення, що виникає на основі суміжності предметів (у просторі, часі, на співвіднесеності дії та результату, предмету й матеріалу і т.д.): *читати Шевченка, університет святкує, виходить видання*;

синекдоха (різновид метонімії) – це тип переносного значення, що базується на перенесенні назви з частини на ціле, із загального – на одиничне і т.д.: *таблетки від голови, заробити на хліб, побілити кімнату*.

Окреме слово характеризується сукупністю форм і значень. Як елемент мовної системи воно протиставляється лексемі – конкретній реалізації слова, що характеризує його з погляду слововживання та словозначення):

коханий ('якого кохають'), -ого, -і, -им – це одна лексема, але чотири словоформи (відмінкові, числові).

Значення слова також може бути нейтральним або маркованим (позначки у словнику – уроч., зневажл., ірон.), загальномовним або термінологічним (позначки у словнику – терм., спец., військ. та ін.), обмеженим соціально чи територіально (позначки у словнику – діал., жарг., рідко тощо).

Словниковий склад мови або його частина (лексика) фіксується перш за все у тлумачних словниках, які є показником розвиненості мови, "свідомством її повноліття". Українська мова належить до мов з розвиненим і багатим словниковим складом. Учені вважають, що в її складі до 4 млн. слів. Найбільші за реєстром тлумачні словники є такі:

Словник української мови (СУМ) в 11 томах (1970-1981 рр.) – 134 тис. слів;

Великий тлумачний словник сучасної української мови (Великий ТССУМ) (2001) – 170 тис. слів.

Розпочато видання **нового тлумачного словника української мови** з реєстром 200 тис. слів. Уже вийшло частина томів із 20-ти запланованих.

Походження багатьох слів української мови подано в семитомному **Етимологічному словнику української мови** (1983-2010 рр.).

Лекція 2.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ЛЕКСИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ГРУПИ СЛІВ НА ОСНОВІ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ

1. Поняття про лексико-семантичні категорії слів, що складаються на основі лексичного значення.
2. Групування омонімів, паронімів, синонімів, антонімів.
3. Джерела виникнення вказаних груп лексики.
4. Стилистичне використання указаних слів.
5. Кодифікація омонімів, паронімів, синонімів, антонімів.

Системність української лексики виявляється у зв'язках слів, що складаються на основі лексичного значення. Слова можуть бути близькими, однаковими, протилежними за значеннями. Це й лягло в основу виділення таких лексичних явищ, як омонімія, паронімія, синонімія та антонімія.

Омонімія – це звуковий збіг двох і більше різних мовних одиниць:

Пор.: *сонце* і *сон це*
потри *по три.*

Лексичні омоніми – це два, три і більше слова, однакові за звуковим складом, але різні за лексичним значенням і не пов'язані асоціативно, наприклад:

пара – 1 (водяна) *пара* – 3 (подружня)
пара – 2 (чобіт) *пара* – 4 ('заняття')

Між словами омонімами немає ніякої семантичної спільності, на відміну від багатозначних слів, що мають спільну сему (елемент) в різних значеннях.

Щоб розрізнити омонімію і багатозначність, треба з'ясовувати значення слів, а також удаватися до добору синонімів, антонімів: *свіжа* (*сорочка, риба, пам'ять*) – синоніми *чиста, незіпсована, неушкоджена* – отже, цей прикметник – полісемант;

спробувати утворити похідні слова: від слова *клас* можна утворити прикметники *класна, класова*, які поєднуються з різними іменниками – *кімната, розшиарованість*. Отже, це омонімія: *клас*¹ (приміщення), *клас*² (ідеологічне поняття).

За ступенем збігу форм лексичні омоніми поділяють на 2 групи:

абсолютні (повні) – слова однієї частини мови, що збігаються у всіх граматичних формах: *колона*¹, *колона*², *ручка* – 1, *ручка* – 2.

часткові (неповні) – найчастіше це слова різних частин мови: *ніж*¹ (сполучник), *ніж*² (іменник); *пожовкла*¹ (дієслово мин. часу ж.р.), *пожовкла*² (дієприкметник ж.р.).

Часткові омоніми поділяються на:

омофони – однаково звучать, але по-різному пишуться:

*Мірошник*¹ (прізвище), *мірошник*² (професія),

спиться [спиц':а]¹ *спиця²*;

омоформи – однаково звучать лише в певних граматичних формах:

клич¹ (дієслово в наказ. способі 2 ос.) *кілька – 1* (числівник)

клич² (п.ф. іменника чол. р.) *кілька – 2* (риба);

омографи – найчастіше різняться наголосом, а пишуться однаково:

бра́ти¹ (дієслово) *і́рис – 1* (квітка)

брати́² (іменник) *іри́с – 2* (цукерки).

Джерела виникнення омонімів:

1. Збіг різних слів: *три – 1* (берези), *три – 2* (картоплю).

2. Розпад багатозначності: *лист* (рослини, заліза).

3. Запозичення: укр. *клуб¹* (дим), англ. *клуб²* (заклад).

Міжмовні омоніми – це однозвучні слова в різних мовах, що мають різне значення:

болг. *булка* (наречена) і укр. *булка* (хлібний виріб),

польс. *склеп* (магазин) і укр. *склеп* (захоронення),

рос. *неделя* (тиждень) і укр. *неділя* (день тижня).

У слов'янських мовах таких однозвучних слів досить багато. Фіксація і вивчення міжмовної омонімії є важливим для перекладознавства, для практики викладання чи вивчення іноземних мов.

Омоніми використовуються у народній творчості для надання текстам іронічного чи гумористичного забарвлення, в усному мовленні – для створення дотепів, каламбурів, для гри слів:

Які коні – такий віз, який їхав – таку й віз (іронія).

А потяг потяг вісімнадцять вагонів (для гри слів).

Ось бешкетників вам трійка.

З поведінки у них трійка,

Бо вони учора вранці

В клас kota принесли в ранці (Г. Бойко).

Знання цього розряду лексики української мови допомагає уникати порушень лексичних норм. Їх вивченню і засвоєнню сприяють словники. У загальномовних словниках (наприклад, у тлумачних) омоформи та омографи реєструються як окремі слова з індексами. Крім цього, є спеціальні словники омонімів: **Словник омонімів української мови** О. Демської та І. Кульчицького (1998), **Російсько-український словник міжмовних омонімів** М. Кочергана (1997). У них пояснюються значення кожного слова в омонімічній групі.

Паронімія – це звукова подібність слів.

Пароніми – це слова, близькі за звучанням, але різні за значенням: *гривня // гривна, везти // вести, емігрант // мігрант // іммігрант, комунікативний // комунікаційний, ефектно // ефективно*.

Між паронімами можуть існувати відношення семантичної близькості (*привозити // провозити, криливо // кричуце*), синонімічні (*капля // крапля, привабливий // принадливий*), антонімічні (*радіти // ридати, густо // пусто, ефектний // дефектний*), тематичної близькості (*олія // олива // оліфа, нітрати // нітрити*).

Пароніми творяться по-різному:

- на основі спільного кореня: *прихід // прохід // захід*,
- за відсутності одного-двох звуків: *вовна // бавовна, здоровця // здравниця*,
- уживання різних префіксів або суфіксів: *обишукати // ошукати, витрати // втрати // затрати, звичайний // звичаєвий*.

Паронімами вважаються будь-які співзвучні слова: *група // трупа, веліти // волати // воліти, камінь // кремінь*.

У художніх текстах вони використовуються для створення музичності фрази: *Ні долі, ні волі у мене нема...* (Л. У.)

У народній творчості за допомогою паронімів створюються каламбури, словесна гра: *Не тепер, то в четвер; Не всяка прикраса – окраса; Прийшов Прокіп – кипів окріп, пішов Прокіп – кипить окріп. Як при Прокопі кипів окріп, так і без Прокопа кипить окріп*. На основі паронімів творяться інтелектуальні мовні ігри. Є спеціальний **Словник паронімів української мови** Д. Гринчишина та О. Сербенської (1986 р.), у якому тлумачаться значення слів у паронімічній групі. Уміння розрізняти омоніми й пароніми, правильно вживати їх у мовленні – неодмінний складник культури мови.

Із багатством словникового складу української мови пов'язана синонімія – це позначення одного поняття різними словами, граматичними формами, близькими чи навіть тотожними за значенням: *мова йде, йдеться; світає, розвидняється, благословляється на світ; стриманіший, більш стриманий; посадник – міський голова – мер*.

Лексичні синоніми – це слова, близькі за значенням, але відрізняються звуковим складом та відтінками лексичного значення, емоційно-експресивним забарвленням чи обома цими ознаками:

(життєвий шлях)	<i>важкий, складний, тернистий;</i>
	<i>дорога, путівець, путь, траса, автострада;</i>
(опинитися)	<i>біля, коло, поблизу, недалеко від, поруч із.</i>

Синонімами виступають, як правило, слова однієї частини мови.

Синонімічний ряд – це група слів, що мають спільне значення. Основою синонімічного ряду є домінанта (стрижнєве слово). Складники синонімічного ряду відрізняються значеннєвими відтінками або забарвленням, або називають те саме поняття, тому існують семантичні (ідеографічні), стилістичні, семантико-стилістичні та абсолютні синоніми:

метелиця, снігопад, завірюха, віхола, завія, хвища – ідеографічні;

обличчя (нейтр.), *лице* (поет.), *морда* (розм.), *пика* (згруб.),
карта (геогр.), *мапа* (заст.), *лоція* (проф.) – стилістичні;
вишуканий (смак), *витончений* (стиль), *добірний* (урожай), *елегантний* (костюм),
з голочки [фразеологізм];
земляк (заг.вж.), *краянин* (діал.), *співвітчизник* (уроч.-піднес.) – семантико-
стилістичні.

У названих трьох групах синонімів є відмінності між членами ряду. Їх називають квазісинонімами. Однак можуть бути слова цілком тотожні за значенням – абсолютні синоніми: *процент*, *відсоток*; *алфавіт*, *азбука*, *абетка*; *століття*, *сторіччя*, *вік*; *аспірин*, *ацетилсаліцилова кислота*; *кількісний*, *квантитативний*; *передавати*, *транслювати*.

Багатозначні слова утворюють кілька синонімічних рядів:

великий	(за розміром)	величезний, грандіозний, гігантський, колосальний,
	(переважає звичайне)	відомий, визначний, знаменитий, славетний, славний, преславний, славнозвісний,
	(має більшу силу)	сильний, тривалий (дощ),
	(має важливе значення)	заповітний.

Деякі слова в синонімічні відношення не вступають (власні назви, більшість термінів, назви конкретних предметів), однак при переносному їх уживанні синоніми з'являються: *живіт*, *пузо*, *черев*о, *барил*о.

У синонімічному ряду є слова як різнокореневі, так і спільнокореневі. Усе це приклади загальноновживаних (постійних) синонімів. Є також контекстуальні: *тиша повна*, *цілковита*, *абсолютна*, *мертва*.

Перифрази – це образні назви чи вислови, що передають зміст слова:

<i>Каменяр, вічний революціонер</i>	– І. Франко,
<i>Дочка Прометей, співачка досвітніх огнів</i>	– Леся Українка,
<i>місто козацької слави</i>	– Запоріжжя,
<i>колиска слов'янської письменності</i>	– Болгарія,
<i>пора жовтого листя</i>	– осінь.

Своєрідними (контекстуальними) синонімами є евфемізми – слова і словосполучення, які є заміниками небажаних, неприємних, брутальних назв:

<i>говорити неправду</i>	– брехати,
<i>старий (-а)</i>	– людина похилого віку,
<i>нечистий, пекельник</i>	

комбінація з трьох пальців	– чорт,
міні-зачіска	– дуля,
доглядач будинку	– лисина,
	– двірник.

Українська мова, як і інші мови, має самобутню і глибоко національну синонімічну систему. Джерела синонімії:

- 1) словотворення: *помалу, помаленьку, помалесеньку, помалу-малу*;
- 2) запозичення: *вада, хиба, недолік, танж*;
- 3) діалектна, професійна, просторічна мова: *багаття, вогнище, ватра; кухар, кок; сказати, лягнути*.

Синоніми використовуються

- 1) для точного, доречного, образного передання думки (*Рече та стогне Дніпр широкий* (Т. Ш.);
- 2) для уникнення повторів, чим підвищується естетична і стилістична виразність думки.

Багата синоніміка української мови фіксується у спеціальних словниках, які становлять українську синонімографію:

Короткий словник перифраз М. Коломійця і Є. Регушевського, 1985 р. – понад 700 одиниць;

Практичний словник синонімів української мови С. Караванського, 1993 р. – до 15 тис. синонімічних рядів;

Російсько-український словник синонімів за ред. М. Пилинського, 1995 р. – пояснюється семантика слів у російській частині словника;

академічний Словник синонімів української мови у двох томах, 2000 р. – 9200 синонімічних рядів, у яких члени супроводжуються семантичними та стилістичними характеристиками, ілюструються цитатним матеріалом.

Антонімія – найбільш повне протиставлення.

Антоніми – це слова з протилежним значенням, що визначають несумісні поняття, але обов'язково співвідносні: *мир ⇔ війна, сумний ⇔ веселий, працювати ⇔ байдикувати, далеко ⇔ близько, усі ⇔ ніхто, над ⇔ під*.

Між словами-антонімами наявний повний контраст, на відміну від пар слів *добре – краще, білий – сірий*. Це не антоніми.

Групуючи слова в антонімічні пари, слід урахувати полісемічність слова.

	повітря	<i>тепле,</i>
	хліб	<i>черствий,</i>
<i>свіжий (-а, -е)</i>	риба	<i>морожена,</i>
	вигляд	<i>стомлений,</i>
	букет	<i>зів'ялий,</i>
	метафора	<i>стерта</i>

Іноді протилежні значення поєднуються в одному слові – це енантіосемія: позичати – *'брати в борг'* ⇔ *'давати в борг'*.

Не всі слова можуть мати антоніми – конкретні назви (*чай, Київ*), деякі якісні й відносні прикметники (*жовтогарячий, український*), числівники (*п'ять, нуль, десятий*), більшість займенників (*ми, хто*), окремі дієслова (*читати, мріяти*).

Антоніми – це переважно різнокореневі слова, хоча бувають і однокореневі (*наземний* ⇔ *підземний*, *заплітати* ⇔ *розплітати*), з-поміж останніх звертають увагу на примітивні антоніми (*веселий* ⇔ *невеселий*, *мало* ⇔ *чимало*).

За сферою вживання серед антонімів переважають загальномовні (протилежні значення містяться в семантиці слів), є також контекстуальні антоніми (набувають протилежності значень, уживаючись у переносному значенні або в певній ситуації: *чорний* ⇔ *вогняний*, *світ* ⇔ *антисвіт*, *правда* ⇔ *легенда*;

Мати в'яне, дочка *червоніє* (Т. Ш.).

Антоніми вживаються для вираження контрастів, для того, щоб порівнювати, зіставляти описуване. У художньому, публіцистичному стилях використовуються стилістичні фігури, в основі яких лежить антонімія. Це антитеза – різке протиставлення для кращого розуміння описуваного:

Людина родиться для щастя... й розквітає людина в щасті, а не в журбі, в світлі, а не в темряві і незнайстві, в сім'ї, а не в розлуці, і ніколи не в неволі (О. Довженко).

Прийом антитези лежить в основі багатьох прислів'їв, приказок, загадок, дотепів, жартів, як-от:

Більше діла – менше слів.

Добрі діти доброго слова послухають, а лихі – й дрючка не бояться.

Живе – лежить, помре – біжить.

Красива, як свиня сива.

Оксиморон – фігура, в якій поєднуються слова, що суперечать одне одному, але в єдності вони створюють нове поняття, наприклад, у розмовному мовленні: *страшне красива, ходяча смерть, старий Новий рік, культурне здичавіння*; у художній літературі: *наша, не своя земля* (Т. Ш.), *раби волі* (І. Ф.), *дзвінка тиша* (І. Др.), *"Прекрасні катастрофи"* (Ю. См.) та ін.

Антоніми української мови фіксуються в спеціальних словниках Л. Полюги – **Словник антонімів української мови** (2004 р.) і **Повний словник антонімів української мови** (2006 р.).

Увага до омонімії, паронімії, синонімії, антонімії, уміння їх розпізнавати допомагає глибше пізнати і вивчити лексику мови, сприяє кращому засвоєнню поняттєвого змісту слова, практичному оволодінню багатством української мови.

В українському словникарстві є словник-довідник С. Головащука – **Українське літературне слововживання**, в якому розглядаються складні випадки вживання відповідних розрядів української лексики.

Шари української лексики

1. Групи української лексики за походженням.
2. Запозичення зі слов'янських і неслов'янських мов.
3. Активна й пасивна лексика у словниковому складі мови.
4. Різновиди пасивної лексики.
5. Лексика української мови з погляду сфер уживання.
6. Стильова диференціація української лексики.
7. Взаємодія різних шарів лексики в сучасних умовах.
8. Кодифікація нормативної і ненормативної лексики сучасної української мови.

З погляду походження лексика сучасної української літературної мови поділяється на дві групи: споконвічна (питома, корінна) та запозичена з інших мов.

Споконвічна лексика становить 90% усього словникового складу нашої мови і включає слова індоєвропейського походження, слова праслов'янського періоду, власне українські слова. Спільноіндоєвропейська мовна єдність існувала в V-IV тисячоліттях до н. е. на півдні сучасної України. Із тих часів українською мовою успадковано кілька сотень назв предметів, понять, явищ. Ці слова прості за будовою, мають прозорі корені: *мати, син, дочка, брат, сестра; око, вухо, ніс, брова; береза, дуб, зерно, віця, вовк, вовна, оса, молоко, яйце; жити, іти, копати, один – вісім, я, ти, тут, де*.

Праслов'янські слова успадковані слов'янськими мовами. Часто вони однаково звучать у різних мовах, а означають різне.

Лексеми цього прошарку поповнили ті самі тематичні групи. Вони відображали зміни в матеріальному та духовному житті слов'ян: *чоловік, ребро, плем'я, дзеркало, малина, диня, змія, комар, сорока, сало, пиріг, іскра, весло, в'янути, мстити, хитрий, гордий; абстрактні поняття: диво, ласка, кривда, честь; займенники: той, наш, весь, хто; прислівники: скоро, мало, мимо, гірко*.

Власне українські слова виникли на українському ґрунті, ними наша мова відрізняється від інших східнослов'янських мов: *повітря, ремінь, квасоля; біганина, сіяч, водій, прізвище, супутник, передмова; мрія, жовтень, ремствувати*.

Це найпоширеніший і найрізноманітніший шар корінної лексики нашої мови. Він включає:

- 1) слова, у яких корені не мають точних і прозорих формальних або семантичних відповідників в інших мовах: *бентежити, віхола, гарний, дошкуляти, загалом, линути, нісенітниця, гопак*;
- 2) слова, у яких основи, корені спільні з іншими слов'янськими мовами, але власні словотвірні засоби: *крутити – крутанина, крутій, крутько, крутивус, круторогий, закрутка* та ін.; прислівники: *осторонь, наздогад*,

вистрибом, бігцем, миттю, обмаль, віч-на-віч, вряди-годи, позаторік, даруйте, вибачайте;

- 3) неповнозначні слова: *поміж, щоб, з-за, проте, ніби, як, якби, чи, хай, якраз, либонь.*

Власне українська лексика є вагомим засобом вияву специфіки української мови. Запозичена лексика в складі української мови складає 10%. За рахунок неї в усі часи збагачувався лексичний склад української мови.

Лексичне запозичення – засвоєння окремих слів: *горизонт* (гр.), *журнал* (фр.); словотвірне – засвоєння словотвірних елементів: *побутовізм, сінаж, архімудрий, контрзахід*; морфологічне (морфемне) – одна із частин складного слова: *телебачення, склографія*; калькування – копіювання структури іншомовного слова засобами рідної мови: *багатозначність* – гр. *polysemia*, *виконроб, криголам* – рос. *прораб, ледокол*; семантичне калькування – поява в українському слові нового значення під впливом аналогічного процесу в слові іншої мови: *лев* – 'хижий звір' і 'світський франт' під впливом фр. *lion*.

До найдавніших запозичень зі слов'янських мов належать старослов'янізми – слова з найдавнішої літературно-писемної мови слов'ян, що сформувалася на основі македонського діалекту староболгарської мови в IX ст., і до східних слов'ян вони прийшли з прийняттям християнства в часи Київської Русі: *священник, мста, муж, пророк, суєта, собор, вериги, церква, миро, трапеза, ладан.*

Істотною ознакою української літературної мови, на відміну від російської, є менша кількість засвоєних лексичних старослов'янізмів.

Старослов'янізми мають звукові й словотвірні особливості:

- *враг, храм, глава, злато, древо* – сучасні слова-відповідники *ворог, хороми, голова, золото, дерево*;
- *єдиний, єлей, єлень* – сучасні відповідники *один, олія, олень*;
- *вождь, раб* (сх. сл. *робота*);
- *приянь, учитель, багатство, гординя, грядущий, знайомий*;
- *возвеличити, предтеча, соратник*;
- *благодатний, добротинний, злочин.*

Деякі старослов'янізми сьогодні є загальноновживаними й використовуються в різних стилях української мови як нейтральні слова: *багатство, глава, єдиний, плац, трудящий, учитель* та ін.

Більшість старослов'янізмів уживаються зі спеціальною стилістичною метою в художньому, публіцистичному стилях: для створення урочистого настрою, як засіб гумористичного чи сатиричного зображення дійсності, для змалювання історичних подій:

*Нічим **отверзуться уста.** Прорветься слово, як вода.*

*І дебрь-пустиня неполита, **зіплющою** водою вмиа, прокинеться* (Т. Ш.).

*І на оновленій землі **врага** не буде, **супостата*** (Т. Ш.).

Уклін **чолом** народу, що рідну мову нам зберіг (О. Олесь).

До старих безпосередніх запозичень в українську мову належать полонізми – запозичення з польської мови. Слова польського походження – часто іменники, що стосуються військової справи (*полковник, рота*), суспільно-політичного життя (*герб, ратуша, урядник*), офіційно-ділового мовлення (*скарга, мешкати, вирок*), виробництва (*ковадло, маляр, тесля*), культури й побуту (*барвінок, мазурка, майдан, ліжко, підлога, блазень, краков'як, тлустий, хлопець, хвороба, збруя*); дієслова (*зичити, квапитися, обіцяти, пильнувати, сподіватися, шукувати*). Польська мова була посередником у засвоєнні українською мовою слів із інших західноєвропейських мов. Наприклад:

фр.	польська мова →	компанія, презент, регламент
лат.		апеляція, оренда
нім.		укр. крейда, муштра
чеськ.		влада, гасло.

Є чимало запозичень із чеської мови – богемізми (*табір, власний, ганити, гасло, ганьба, замок, праця, брама, часопис, речник*), із словацької – на рівні говірок Закарпаття.

Із південнослов'янських мов запозичень в українську мову значно менше.

Багато слів увійшло в українську мову з інших східнослов'янських:

- з російської (*вантажообіг* ← *грузооборот*, *виконком* ← *исполком*, *відмінник* ← *отличник*) або через її посередництво (*шахта, конгрес, диктатура*);
- з білоруської: *дзьоготь, бадьорий, жлукто*.

Упродовж свого історичного розвитку українська мова запозичила чимало слів з мов інших народів Західної Європи. Причому з конкретних мов запозичено окремі тематичні групи слів:

- з німецької – військова, будівельна лексика;
- з французької – лексика культури і мистецтва, військова;
- з англійської – спортивна лексика;
- з італійської – музична лексика;
- з голландської – морська лексика.

Значна частина цих слів зберігають ознаки чужомовного походження.

У запозиченнях із неслов'янських мов передусім виділяють найдавніші (з III ст. н. е.): грецизми, латинізми, тюркізми, старогерманізми. Значна їх частина фонетично і граматично пристосувалися до української мови: *базар, козак, кавун, алича, каблук; вишня, м'ята, парус, корабель; вино, оцет, орнамент, коляда; лантух, витязь, майстер, осел*.

Велика кількість слів іншомовного походження стали інтернаціональними: *гуманізм, еволюція, конференція, університет, школа, автомобіль, лірика, епос*.

Інтернаціоналізми – це слова, поширені в багатьох мовах з близьким звучанням і тотожним значенням: *дискусія, цивілізація, імідж, театр, студент, текст, факультет, олімпіада, футбол, готель* та ін.

Вони, як правило, не мають відповідників у мові, що їх запозичила. Їм протиставляються варваризми – це слова (звороти) іншомовного походження, що невинновдано витісняють питомі слова: *мерсі, леді, фразу, долар, презент, блондинка, вояж, гендерний, пардон, хені енд* і т. д.;

лат.	<i>alma mater</i>	=	<i>мати-годувальниця,</i>
	<i>fata morgana</i>	=	<i>мареву,</i>
	<i>alter ego</i>	=	<i>друге "я",</i>
франц.	<i>idee fixe</i>	=	<i>нав'язлива ідея,</i>
	<i>yes</i>	=	<i>так,</i>
	<i>VIP</i>	=	<i>поважна персону,</i>
італ.	<i>finita la kommedia</i>	=	<i>виставу закінчено.</i>

Близькі до них екзотизми – слова іншомовного походження, що називають реалії життя інших народів: *костел, мечеть, синагога; меджліс, бундестаг; полісмен, рейнджер, коп; долар, євро, рубль, лев, злотий; шаурма, піца, равіолі, саке, текіла.*

З одного боку, запозичення усувають повтори, багатозначність, забезпечують взаєморозуміння, розширюють словник мови, а з іншого – притлумлюють внутрішні сили та можливості рідної мови. Тому слід уникати надмірного чи невинновданого використання запозичених слів. М. Рильський радив не зловживати чужими словами (стаття "Про іноземні слова"). Польський письменник С. Лец запропонував 11-ту заповідь: "Не чужослов!". Російський учений-логік С. Поварнін писав: "Чим більше хтось уживає без потреби іноземні слова, тим імовірніше, що він не здатен до самостійного мислення".

Запозичення фіксуються у спеціальних словниках іншомовних слів (СІС):

академічний СІС за ред. О. Мельничука (1986 р.),

СІС С. Морозова і Л. Шкарапути (2000 р.),

СІС за ред. Л. Пустовіт (2000 р.),

Сучасний СІС О. Скопненка і Т. Цимбал.

Реєстри названих праць включають від 10 до 25 тисяч слів.

У словниковому складі мови постійно відбуваються зміни (з'являються нові слова, зникають застарілі), тому в мові одночасно співіснують активна і пасивна лексика.

Активна лексика – це частина словникового складу мови, що вільно вживається у повсякденному спілкуванні усіма носіями в різних сферах життя та в різних формах і стилях мови. Це загальноновживані слова і терміни: *яблуко, городина, дощ, виживати, сьогодні, тут; косинус, девальвація, кахляр, гривня, па-де-де* та ін.

Пасивна лексика – це слова, зрозумілі носіям мови, але повсякденно не вживаються. До неї відносять застарілі слова та неологізми.

Залежно від причин виходу слів із активного вживання їх поділяють на історизми та архаїзми.

Історизми – це застарілі слова, що вийшли з ужитку разом із позначуваними предметами чи поняттями (тематичні групи: назви одягу, їжі, знарядь праці, грошей, народів, звичаїв, обрядів, суспільних понять тощо): *раб, феодал, оброк, князь, кольчуга, рать, свита, гривна, човняр, ковчег, рубель, варяги, волость*.

Архаїзми – застарілі слова, що замінені в сучасній мові синонімічними відповідниками: *перст* = *палець*, *уста* = *губи*, *десниця* = *права рука*, *віщий* = *пророчий*, *німствувати* = *мовчати* (власне лексичні); *словеса* = *слова* (лексико-словотвірні); *прах* = *порох*, *пашипорт* = *паспорт* (лексико-фонетичні).

Названі дві групи застарілої лексики (історизми та архаїзми) відрізняються і сферою використання. Історизми використовують у науковому, художньому стилях – для описів, відтворення колориту епохи, мовної характеристики героїв. Архаїзми часто емоційно забарвлені, тому можуть надавати відтінку піднесеності, урочистості, виступати засобом створення комічності, іронії:

– *Рци* одно слово: "люблю Вас, *пане* Возний", і *аз вищеупом'янутий*, виконаю присягу *о* вірнім і вічним союзи з тобою (І. Котляревський).

Колись будем і по-своєму глаголать (Т. Ш.).

У сучасних умовах деякі застарілі слова реактуалізуються – повертаються у вжиток (*козак, вінчання, віче, гривня, містяни, офіра, виш, чота*) або набувають нових значень: *лицар* – 'благородна людина', *бакалавр* – 'кваліфікація').

Застарілі слова фіксуються у спеціальних словниках (історичні словники української мови XIV-XV, XVI-I пол. XVII ст.; етимологічні словники) та загальномовних (у тлумачних – з позначками *заст.*, *іст.*, *арх.*).

Неологізми – це нові слова, що називають нові предмети, явища і ще не стали звичними для мовців.

Це історично змінна категорія слів:

нове слово → загальноновживане → застаріле
(*чорнобилець, АТО*)

Новими є слова іншомовного походження: *олігарх, магнат, консорціум, дистанційне навчання, департамент, екзит-пол, вірусологія, роумінг, фаст-кредит, вебінар*. Це можуть бути й слова, утворені з існуючих морфем, слів: *пластанка, безхліб'я, пропрезидентський, невинноці, ООС, сиротинець, очільник, ювілейт*.

Наведені слова мають стосунок до багатьох людей і називаються загальномовними неологізмами. Вони замінюють, точніше називають відоме (*каплета, РУНвіра*), відображають процеси уніфікації в словотворі (*довкілля, довкрузжся, навкілля; завідувач, виконувач, командувач; теракт, екобезпека, Мін'юст; мітингувальник, пікетувальник, відпочивальник, очільник*), служать для експресивно-стилістичного оновлення з причин політичного, пуристичного, евфемістичного характеру (*екзил, гастарбайтери, достойник, духівниця, ковбаска, доглядач будинку*).

Індивідуально-авторські неологізми – це нові слова, утворені письменниками, культурними діячами. У художніх творах такі неологізми характеризують творчу манеру письменника, естетично впливають на читача; оновлюють мову, оригінально відображають дійсність:

*І стежив я, і я **веснів**, **акордилились** планети* (П. Т.).

*Листя падає – осінь **листопадає*** (П. Т.).

*Ще так ніколи не цвіли сади... Первісно, первозданно, **первоцвітно*** (С. Йов.).

Виняткова "неогенність" ХХ ст. зумовила створення нової галузі в українській лексикології – неології, науки, що вивчає нові слова та значення (дослідники К. Ленець, О. Стишов, Л. Струганець, В. Сімонок, Г. Вокальчук та ін.).

Загальномовні неологізми фіксуються перш за все в періодиці, хоч існують і спеціальні словники:

Нове в українській лексиці Д. Мазурик (Львів, 2002 р.),

Нові слова та значення Л. Туровської та Л. Василькової (2009 р.).

У 2010 р. з'явився **перший випуск** словникових матеріалів **Нові й актуалізовані слова та значення (2002-2010)** В. Балог, Н. Лозової, Л. Тищенко, О. Тищенко. Це дуже актуально, бо спостережено, що в розвинутих мовах кількість неологізмів, зафіксованих у газетах і журналах упродовж року, становить десятки тисяч.

Є словники авторських неологізмів:

Словник поетичної мови Василя Стуса: Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори Л. Оліфіренко (2003 р.),

Авторські лексичні новотвори В. Барки Н. Адах (2007 р.).

З 2005 р. у Рівному виходить лексикографічна **серія Українська індивідуально-авторська неографія** (засновник – д. ф. н. Г. Вокальчук), у якій уже зафіксовано новотвори П. Тичини, І. Калинця, І. Світличного та ін.

Активну й пасивну лексику мови не слід ототожнювати з активним і пасивним словником кожного мовця.

З погляду функціонування найбільшу частину (ядро) української мови становлять загальноновживані слова, що використовуються в мовленні без будь-яких обмежень, як-от: *земля, річка, спека, чоловік, кімната, шлунок, дзьоб, бузок, жито, рослина, щирий, блакитний, міркувати, якісно, щодня, кількадесят, жоден, але, тому що, оренда, конференція, слухач, бізнес, приватний*.

Загальноновживаним словам протиставляють спеціальні слова, що мають обмежену сферу вживання. Їх групи:

1) професійна лексика; 2) жаргонна й арготична лексика, сленг; 3) діалектизми.

Професійна лексика пов'язана з професійною діяльністю мовців: *кусачки, общеньки, вивертка, скальпель*; перен. *човник, вікно, лебідка, мартен, курсив*.

Терміни – це слова, словосполучення, що точно визначають поняття у якійсь професійній галузі: *експеримент, аналогія, прокатний стан, спостереження, структурований, систематизувати; інтуїція, учіння, світогляд, ентомолог*,

кошторис, октава, чарунка, наказовий спосіб дієслова, заземлення, Шикуйся! Ліво – глянь! Терміни, як правило, однозначні, нейтральні, передають інформацію та досвід. Вони систематизовані в термінологічних словниках, величезна кількість яких дозволяє говорити про існування такої галузі мовознавства, як термінографія. Підраховано, що лише за останні 20 років вийшло друком понад 400 словників термінологічного типу з різноманітних галузей знань (їх реєстри складають від 5 до 80 тис. слів). Частина з них розглядається як справжні національні енциклопедії, наприклад, політехнічний, гірничий, економічний словники, фундаментальний **Російсько-український словник наукової термінології** у 3-х книгах, 1994–1998 рр. (його реєстр – 320 тис. слів). Досить відомим є **Російсько-український словник. Термінологічна лексика** Н. Шило, 2004 р. В українській мові більшість термінологічних словників є перекладними.

Професіоналізми – це розмовні, неофіційні заміники термінів, що вживаються у певних галузях народного господарства для спрощення спілкування: *філфак, телевізійник, заморозити рахунки, методичка, пара* (заняття), *дооформити, п'єня, алкоголь*. Вони не фіксуються у словниках, можуть поповнювати термінологію окремих галузей.

Серед професіоналізмів є емоційно забарвлені слова, що мають зазвичай відповідники у загальнонародній мові: *ляп* (= груба помилка), *движок* (= невеликий двигун), *бомбити* (= підвозити пасажирів на власному автотранспорті), *свічка* (= вертикально вдарений м'яч). Їх часто називають професійними жаргонізмами.

Жаргонізми – це слова, вислови, властиві вузькій соціальній чи професійній групі людей, а тому не зовсім зрозумілі стороннім: *бакси, прикид, точка, фанера, попса, стипуха, общага, засипатися, плавати, блін, бляха-муха, чисто, ніштяк, задовбати, сачкувати, слабó, совок, слабак, дока*. Отже, це слова деформовані, усічені, зі спеціальним значенням, наприклад, властивим для професійної сфери. Як синонім до слова "жаргон" іноді використовується термін "сленг" (стосується насамперед англomовних країн). На ґрунті української мови сленг – це синтезована лексика молодіжних груп: *емейлити, мило, клава, метри, паті, універ* та ін.

Різновидом жаргонізмів є арготизми – засекречені слова, вислови вузьких соціальних чи професійних груп людей, а також – декласованих елементів (зłodіїв, картярів, рекетирів): *бабки, капуста* (= гроші), *замочити* (= вбити), *карманник* (= кишеньковий зłodій), *малина* (= квартира), *обчистити* (= обікрасти), *редиска* (= погана людина). Ці слова можуть виступати важливим емоційно-експресивним засобом мовного розважання:

Де знаходиться нофелет?

Бориців як три не поденькуєш, На моторошні засердчить;

І зараз тяжом закишкуєш, І в буркоті закеньдюшить (І. Котл.).

Жаргонізми (професійні, групові, вікові), сленгізми, арготизми перебувають поза літературною мовою, їх узагальнено називають соціальні діалектизми.

Процеси демократизації та лібералізації в суспільстві з кінця 90-х років ХХ ст. призвели до вироблення своєрідного типу мовлення, що характеризується взаємопроникненням літературного й жаргонного мовлення на радіо, ТБ, у пресі. Словесна свобода виявляється в мовотворчості сучасних українських письменників (Ю. Андрухович, Любо Дереш, О. Забужко, П. Вольвач та багатьох ін.).

Сьогодні в українському мовознавстві розпочато серйозне наукове вивчення, лексикографічну фіксацію ненормативної лексики. Учені О. Ткаченко, Й. Дзендзелівський, Л. Ставицька (автор монографії "Арго, жаргон, сленг", 2005 р.) заклали основи нової галузі – соціальної діалектології. Уже видано кілька словників ненормативної лексики (автори С. Пиркало, О. Поповченко, Л. Ставицька, Т. Кондратюк).

Слова, поширені на певних територіях, називають територіальними діалектизмами: *бульба* (= картопля), *вивірка* (= білка), *вуйко* (= дядько), *глива* (= груша), *рахуба* (= клопіт), *марець* (= березень), *лепський* (= хороший), *банувати* (= тужити), *коб* (= щоб), *вино* (= виноград), *губи* (= гриби), *загорілий* (= палкий, завзятий) та ін.

Використання діалектизмів є відступом від чинних на певному етапі норм літературної мови. Воно може зумовлюватися як недостатнім володінням літературною мовою, так і цільовою настановою мовця. Однак, діалектні слова – це та основа, на якій вибудовано структуру нової української літературної мови. Часто вживані діалектизми можуть поповнювати склад літературної лексики: *оселя*, *легінь*, *полонина*, *плай*, *ватра*, *віхола*, *плесо*, *бранець*, *аби*, *гомоніти*, *смакувати*, *світлина*, *трембіта*.

Сьогодні в Україні є цілий ряд діалектних словників: поліських, полтавських, бойківських, гуцульських, буковинських говорів (П. Лисенко, В. Ващенко, Г. Аркушин, Н. Гуйванюк та ін.). Один із найбільших – **Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини** В. Чабаненка (Запоріжжя, 1992 р.).

Крім номінативної функції, слова виконують пізнавальну, інформаційну, а також оцінно-експресивну та естетичну функції, тобто вони спрямовані на певні функціональні стилі (усього 7: усні – 2, писемні – 5).

Мовний стиль (стиль у мові) – це сукупність мовних засобів і форм висловлення в залежності від функцій і сфери застосування літературної мови.

Сьогодні немає єдиноправильної, загальноприйнятої класифікації стилів мови. Серед науковців точаться суперечки щодо окремих стилів і їх різновидів. На думку окремих дослідників, художній стиль має особливий статус, бо мова художньої літератури містить елементи всіх стилів. Немає однастайності щодо питання наявності епістолярного (стиль міжособистісних зв'язків), який

виокремили через те, що зв'язки між людьми можуть бути офіційні й неофіційні. Дехто з дослідників виділяють як самостійні стиль усної народної творчості та конфесійний (стиль богослужіння); пропонують виокремити рекламний стиль, а ораторський вважати різновидом публіцистичного стилю. Є відмінності у визначенні підстилів, наприклад: в офіційно-діловому стилі, крім інших, іноді ще називають такий різновид, як юридично-правовий. З-поміж усних стилів виділяють уснорозмовний із його двома підстилями – усне літературне мовлення та розмовно-побутове мовлення.

На сучасному етапі норми української літературної мови дедалі більше орієнтуються на книжні стилі: науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, а не лише на художній, як це було в час формування нової української літературної мови на народній основі.

В основу виділення мовних стилів покладено засоби мови, а також способи й умови їх використання в певних сферах діяльності. Крім цього, функційні стилі відрізняються специфічними ознаками (стильовими рисами), які нерівноцінні, належать до різних мовних рівнів і між ними існують відношення взаємозалежності або протиставлення, як-от:

стилість - розгорнутість,
емоційність - неемоційність ("сухість"),
стандартність - унікальність,
образність - нейтральність,
точність - приблизність тощо.

Тексти різних стилів можуть мати стилістично-експресивне забарвлення або відтінки, що відображають ставлення мовця до висловлюваного, - **колоритно-(жанрово-) стильові різновиди літературної мови**. Вони бувають такі: урочистий, офіційний, інтимно-ласкавий, ввічливий, гумористичний, сатиричний, фамільярний та ін.

Відмінності між стилями знаходять безпосереднє відображення у стильовій диференціації лексики.

Основою усіх стилів є міжстильова (або стилістично нейтральна) лексика. Їй протиставляється лексика, закріплена за певними стилями, або стилістично забарвлена (маркована), пор.:

гордість – міжстильове, *гонор* – розм., *гординя* – книж., заст., уживане в художньому, публіцистичному стилях, *ниха* – книж., заст., уживане в художньому і публіцистичному стилях.

Лексика розмовного стилю має такі ознаки:

- включає загальноноормативні слова без додаткового забарвлення і з ним: *брехати, матуся, бабуся, трійко, питоньки, довгенький, попоходити, підспівувати, підсліпуватий*;
- жаргонні, лайливі слова: *п'янюга, заліковка, мобілка, фізрук, вишварити, пришеленкуватий*;

- переносно вжиті міжстильові слова: *голуб, зайчик, сонечко, свиня, осел, паразит* (про людину).

В Україні відомий специфічний вибіркового словник **3000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю** С. Бук (2006 р.).

Лексика наукового стилю

- характеризується високим ступенем абстракції: *множинність, постачання, комп'ютеризація, абсолютизм*;
- термінологія (різногалузева), у т. ч. безобразна: *магнітне поле, вільна ціна, активоване вугілля, дзвінки та глухі приголосні*.

2006 р. у Львові вийшов словник **3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови** С. Бук.

Лексика офіційно-ділового стилю вживається лише:

- у прямих значеннях;
- мовні кліше, штампи, канцеляризми: *у зв'язку з тим, що...; витяг з протоколу; з метою...; особова справа; доручення; акт; оголосити; дозволити, схвалити*;
- віддієслівні іменники з абстрактним значенням: *оголошення, повідомлення, ухвала, затвердження*.

Лексика публіцистичного та ораторського стилів:

- загальноживані слова з виразними оцінними переносними значеннями: *демократія, добробут, соціальна захищеність, людський фактор, національна свідомість*;
- нові слова й словосполучення: *аквапарк, веб-мережа, дефолт, нашоукраїнець, піар, спікер*;
- обігрування слів, використання антитези, оксиморону, енантіосемії.

На матеріалі популярних центральних газет у 1996 р. підготовлено **Частотний словник сучасної української публіцистики**.

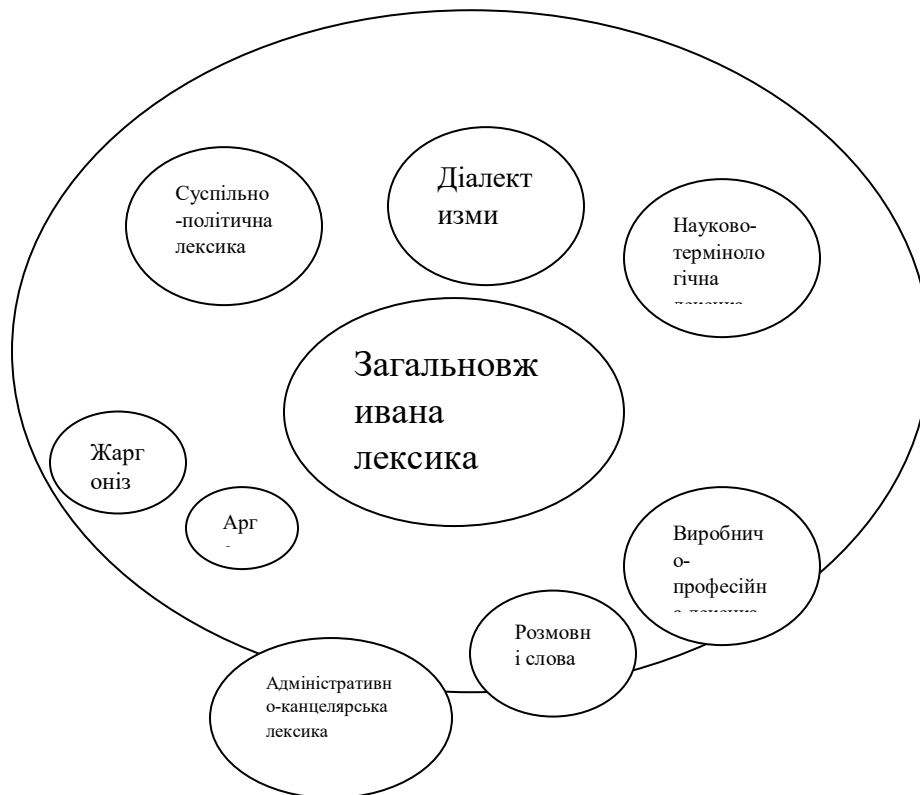
Лексика художнього стилю обслуговує духовно-естетичну сферу життя народу. Вона зорієнтована на літературну норму, хоч містить і некодифіковані елементи. Мова художньої літератури за характером емоційно-експресивних засобів найближче стоїть до розмовного стилю, об'єднується з публіцистичним стилем. Добір мовних засобів позначений творчою індивідуальністю кожного автора. У художніх текстах використовується усе багатство лексичних значень слів, синонімію, антонімію, паронімію, омонімію, різноманітні тропи, стилістичні фігури; усталюються асоціативні зв'язки слів, характерні для мовно-національної свідомості. Істотні шари лексики художнього стилю (особливо в поезії) становлять слова-поетизми (назви небуденних явищ): *діброва, багрянець, водограй, літепло, широкополий, уста, яса*; слова-символи: *верба, ластівка, чорнобривці, мальви, рушники, тополя, калина, журавель, чисте поле, ясні зорі, хрещатий барвінок, червона китайка, красне літечко* та ін.

За текстами творів відомих українських письменників укладено **Частотний словник сучасної української художньої прози** (1981 р.).

Лексика епістолярного стилю, її ознаки:

- використання різних шарів лексики, різних стилістичних фігур;
- широке використання мовних засобів іронії, гумору, сатири;
- індивідуалізація мовлення.

Отже, словниковий склад національної української мови включає ядро – загальновживана (міжстильова лексика) та периферію – окремі підмови (їх у мові більшість):

Наша мова постійно розвивається, оновлюється завдяки запозиченням, новотворам, перерозподілу значень, відродження слів. Учені відзначають активну міграцію пасивної, специфічної лексики від периферії до ядра лексичної системи: заст. *містяни*, *преміант*, *гелікоптер*, *субмарина*; діал. *поспіль*, *наразі*, *офірувати*; спорт. *перегони* → політ. 'вибори', фін. *ф'ючерсний* → заг. вж. 'майбутній'. Такі процеси свідчать про динамічність української мови.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА САМОКОНТРОЛЮ

1. Які групи лексики за походженням виокремлюють в українській мові?
2. Яке процентне співвідношення між лексикою корінною і запозиченою?
3. Які ознаки споконвічної лексики?
4. Що являє собою власне українська лексика?
5. Які є шляхи і способи запозичень в українську мову?
6. Що таке старослов'янізми, які їхні ознаки?
7. Із яких слов'янських мов запозичувалися слова в українську мову?
8. Із яких неслов'янських мов відбувалися запозичення в найдавніші часи?
9. Що таке інтернаціоналізми, екзотизми, варваризми, слова-кальки?
10. Що є основою виділення активної і пасивної лексики?
11. Яку лексику вважають активною?
12. Які групи слів належать до пасивної лексики?
13. У чому полягає відмінність між історизмами та архаїзмами?
14. Що являє собою процес реактуалізації застарілих слів?
15. Що таке неологізми?
16. Які джерела виникнення неологізмів?
17. Які неологізми є загальномовними, а які – індивідуально-авторськими?
18. Що таке неологія?
19. Яка лексика вважається міжстильовою?
20. Які слова відносять до спеціальної лексики?
21. У чому відмінність між термінами та професіоналізмами?
22. Якими сферами обмежується використання жаргонізмів, арготизмів, вульгаризмів, сленгізмів? Яка узагальнена назва існує для позначення цих слів обмеженого вжитку?
23. Що таке діалектизми?
24. Що покладено в основу стильової диференціації лексики?
25. Яка лексика є основою всіх стилів?
26. Які є різновиди лексики, пов'язані з конкретними стилями?
27. Що входить у ядро, периферію словникового складу національної української мови?
28. Які процеси засвідчують динамічність української мови?
29. Які позначки використовують для позначення різних шарів лексики в загальномовних словниках?
30. Де фіксуються слова різних шарів лексики?